

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग (खुद्द), मंत्रालय

नागरिकांची सनद

प्रस्तावना :-

सामान्य प्रशासन विभाग, अधिसूचना क्रमांक शाकानि-१०९५/ सीआर-२८९/१८ (र. व का.), दिनांक ९ नोव्हेंबर, १९९५ नुसार पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग असा नवीन मंत्रालयीन प्रशासकीय विभाग निर्माण करण्यात आला आहे. उक्त अधिसूचनेन्वये या विभागाकडे खालीलप्रमाणे विषय सोपविण्यात आलेले आहेत.

विषयसूची :-

- १) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग (खुद्द) ची आस्थापना, विभागाच्या अधिपत्याखालील भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेची व जिल्हा परिषदांच्या ग्रामीण पाणी पुरवठा विभागांची आस्थापना.
- २) ग्रामीण जनतेस शुध्द व पुरेसे पिण्याचे पाणी पुरविण्याकरिता धोरण ठरविणे.
- ३) नागरी व ग्रामीण भागातील स्वच्छता कार्यक्रम राबविण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, जिल्हा परिषदा आणि भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे कामाचे समन्वयन व सनियंत्रण करणे.
- ४) महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाच्या वैधानिक, घटनात्मक, धोरणविषयक आणि आस्थापना विषयक प्रकरणांवर कार्यवाही करणे.

विभागाची मुख्य कार्ये :-

- १) पाणी पुरवठा व मल:निस्सारण तसेच स्वच्छता विषयक कार्यक्रमाचे धोरण ठरविणे व अंमलबजावणी यंत्रणेशी समन्वय साधून सनियंत्रण करणे.
- २) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक कार्यक्रमाबाबतचे अंदाजपत्रक तयार करून निधीची तरतूद करणे.
- ३) राज्यातील नागरी व ग्रामीण पुरवठा व मल:निस्सारण कार्यक्रम काही ठिकाणी थेट स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत व काही ठिकाणी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या वतीने महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणामार्फत राबविणे.
- ४) ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक कार्यक्रम जिल्हा परिषदेकडील ग्रामीण पाणी पुरवठा विभागामार्फत राबविणे.
- ५) भूगर्भातील पाण्याचे सर्वेक्षण, संवर्धन व नियंत्रण विषयक बाबी क्षेत्रीय स्तरावर भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा यांचेमार्फत हाताळणे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व राज्य शासनाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागांतर्गत खालील क्षेत्रीय कार्यालये, प्राधिकरण व संस्था कार्यरत आहेत.

(१) महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण.

(२) भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा.

(३) राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार राज्यात पाणी व स्वच्छता विभागाच्या योजनांची अंमलबजावणी व सनियंत्रणाचे कामकाज हाताळण्यासाठी दिनांक १२ मार्च, २०१२ च्या शासन निर्णयान्वये पाणी व स्वच्छता सहाय संस्थेची स्थापना करण्यात आली होती. तथापि, विभागाच्या दिनांक ४ सप्टेंबर २०२० अन्वये, जल जीवन मिशन अंतर्गत राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनची स्थापन करण्यात आलेली असून, यामध्ये पाणी व स्वच्छता सहाय संस्था विलीन करण्यात आलेली आहे. सदर संस्था मिशन संचालक यांच्या नियंत्रणाखाली आहे. राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनचे कार्यालय सिडको भवन (दक्षिण कक्ष), पहिला मजला, सीबीडी, बेलापूर, नवी मुंबई-४०० ६१४ येथे आहे.

विभागाची संरचना :-

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागामार्फत प्रामुख्याने ग्रामीण व नागरी पाणी पुरवठा आणि ग्रामीण व नागरी स्वच्छता, घनकचरा व्यवस्थापन इत्यादी बाबींवर धोरणात्मक निर्णय घेतले जातात. शासन स्तरावर या विभागाचे प्रमुख मा. मंत्री (पाणी पुरवठा व स्वच्छता) आहेत. प्रशासकीय पातळीवर सद्यस्थितीत प्रधान सचिव हे विभाग प्रमुख आहेत. त्यांच्या नियंत्रणाखाली सह सचिव/उप सचिव/मुख्य अभियंता तथा विशेष कार्य अधिकारी/अवर सचिव/कक्ष अधिकारी व इतर कर्मचारीवर्ग कार्यरत आहे. विभागाशी संबंधित कामकाज सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी पुढीलप्रमाणे कार्यासननिहाय विषयवाटप करण्यात आलेले आहे. त्यानुसार नागरिकांना त्यांना आवश्यक असलेली माहिती संबंधित अवर सचिव/कक्ष अधिकारी यांच्याकडून मागवून घेता येईल तसेच तक्रारी/निवेदने देऊन त्याचे निराकरण करून घेता येईल.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाची कार्यालये खालील ठिकाणी कार्यरत आहेत.

(१) गोकुळदास तेजपाल रुग्णालय संकुल, ७ वा व ८ वा मजला, क्रॉफर्ड मार्केटजवळ, लोकमान्य टिळक मार्ग, मुंबई-४०० ००९.

(२) राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन, पहिला मजला, सिडको भवन, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४

अ.क्र.	नियंत्रण अधिकारी	कार्यासन	विषय
१	श्री.राजेंद्र गेंगजे . उप सचिव अ) महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण (आस्थापना) आ) भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा (आस्थापना) इ) खुद्द विभागाची आस्थापना ई) विभागाची रोखशाखासंगणक / शाखा	पापु ०१	पापुवस्वविच्या आस्थापनाविषयक बाबी(खुद्द)
		पापु १५	भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या आस्थापनाविषयक बाबी
		पापु २३	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणच्या आस्थापनाविषयक बाबी
		रोख शाखा	पापुवस्वविची रोख शाखा (खुद्द)
		संगणक शाखा	पापुवस्वविची संगणक शाखा (खुद्द)

२	श्रीम. गीता कुलकर्णी सह सचिव अ) विधानमंडळ व इतर कामकाजाचे समन्वय आ) अर्थसंकल्प शाखा इ) टंचाई ई) लेखापरीक्षण उ) नागरी पाणी पुरवठा व मलनिस्सारण: ऊ) नोंदणी शाखा ऋ) अटल भूजल योजना/ भूजल धोरण	पापु ०२	पापुवस्वविची नोंदणी शाखा (खुद्द)
		पापु ०३	विधानमंडळ कामकाज व इतर समन्वयाच्या बाबी
		पापु ०४-	अर्थसंकल्पिय शाखा
		पापु १४	ग्रामीण व नागरी पाणी टंचाईविषयक बाबी
		पापु १९	अटल भूजल योजना/ भूजल धोरण
		पापु २०	पापुवस्ववि च्या लेखापरीक्षण व (खुद्द) खर्चमेळाच्या बाबी
		पापु २२	नागरी पाणी पुरवठा व मल: निस्सारणविषयक बाबी
३	श्री. बापू पवार (भा.प्र.से.), सह सचिव अ) जल जीवन मिशन आ) पाणी गुणवत्ता व संनियंत्रण	पापु ०७	ग्रामीण पाणी पुरवठ्याच्या नवीन धोरणात्मक बाबी
			छत्रपती संभाजीनगर विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु ०४	कोकण विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १०	जल जीवन मिशनची अंमलबजावधी निधी वितरण /निधीविषयक सांख्यिकी माहिती / IMIS व SLSSC प्रणाली
		पापु १३-मधील	बुलढाणावाशीम व यवतमाळ , विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १२	ग्रामीण भागातील पाणी गुणवत्ता व संनियंत्रणाचे कामकाज
		पापु २२	पूणे विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १३	अमरावती अकोला , विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १७	नागपुर विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १८	नाशिक विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज

४	श्रीम उपसचिव ,नेत्रा मानकामे . अ) स्वच्छ भारत मिशन	पापु ०८	स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत धोरणात्मक बाबीनिधी वितरण/
		पापु १६	स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत योजनांची अंमलबजावणी
५	श्री प्रशांत भामरे. मुख्य.अ.का.अभियंता तथा वि . अ) जल जीवन मिशन	पापु ०४	कोकण विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु ०७	छत्रपती संभाजीनगर विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १३	अमरावतीअकोला , विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १३-मधील	बुलढाणावाशीम व यवतमाळ , विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १७	नागपुर विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १८	नाशिक विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु २२	पूणे विभागातील जल जीवन मिशनचे कामकाज
		पापु १९	मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम
.६	श्रीम,उल्का नाईक . सह संचालक (सांख्यिकी)	पापु ०५	विभागाची सांख्यिकी शाखा

महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण :-

राज्यातील नागरी व ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि मल:निस्सारण कार्यक्रमांचे जलदगतीने विकास व विनिमय करण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र पाणी पुरवठा व जल:निस्सारण मंडळ अधिनियम, १९७६ अन्वये दिनांक १ जानेवारी, १९७७ पासून महाराष्ट्र पाणी पुरवठा व जल:निस्सारण मंडळाची स्थापना करण्यात आली होती. सन १९९७ मध्ये सदर अधिनियमात सुधारणा करण्यात येऊन महाराष्ट्र पाणी पुरवठा व जल:निस्सारण मंडळाचे महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण असे नामकरण करण्यात आले.

मा. मंत्रीमंडळाच्या मान्यतेने दिनांक २३ मार्च, २०१७ रोजी शासन निर्णय निर्गमित करून शासनाने महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणातील अधिकारी/कर्मचारी यांचे वेतन, भत्ते व निवृत्तीवेतन दिनांक २३ मार्च, २०१७ पासून पुढे शासनामार्फत अदा करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाचे मुख्यालय मुंबई येथे सदस्य सचिव यांच्या नियंत्रणाखाली आहे. मुख्य अभियंत्यांची विभागीय कार्यालये पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती, नागपूर व ठाणे येथे कार्यरत

असून त्यांच्या नियंत्रणाखाली त्या विभागातील जिल्हे आहेत.

भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा :-

महाराष्ट्र शासनाने आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थेशी (जागतिक बँक प्रकल्प) केलेल्या कृषी पत प्रकल्प कराराची परिणिती म्हणून भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा दिनांक १६ जुलै, १९७१ पासून अस्तित्वात आली. कृषी विभाग, भूविज्ञान व खनिकर्म संचालनालय तसेच पाटबंधारे विभाग यांचेमार्फत करण्यात येणाऱ्या भूजल सर्वेक्षण व विकास याबाबतची कामे सदर यंत्रणेकडे सोपविण्यात आली. सुरुवातीला ही यंत्रणा भूविज्ञान व खनिकर्म संचालनालयाचा एक घटक होती. परंतु दिनांक १५ नोव्हेंबर, १९७२ पासून या यंत्रणेला शास्त्रीय तत्वावर खालील योजना कार्यान्वित करण्यासाठी संचालनालयाचा स्वतंत्र दर्जा देण्यात आला.

(अ) भूजल विषयक सर्वेक्षण करणे.

(ब) भूजलाचे मुल्यांकन, भूजल संवर्धन, भूजल व्यवस्थापन.

महाराष्ट्र भूजल (विकास व व्यवस्थापन) अधिनियम, २००९ हा दिनांक १ जून, २०१४ पासून राज्यात लागू झालेला आहे. सर्व प्रकारच्या भूजल वापरकर्त्यांना सातत्यपूर्ण भूजल उपलब्ध व्हावे तसेच सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत संरक्षित करता यावे, यासाठी लोकसहभागातून मागणी व पुरवठा आधारीत उपाययोजना करून, भूजल विकास व व्यवस्थापन लोकसहभागातून करण्याचे उद्दिष्ट सुधारीत कायद्यात ठेवण्यात आले आहे.

भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेचे मुख्यालय पुणे येथे संचालकांच्या नियंत्रणाखाली आहे. तसेच उपसंचालकांची विभागीय कार्यालये पुणे, नागपूर, छत्रपती संभाजीनगर, नाशिक, अमरावती व कोकण (नवी मुंबई) येथे कार्यरत असून, त्यांच्या नियंत्रणाखाली त्या त्या विभागातील जिल्हे आहेत. भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेची कार्यालये सर्व जिल्ह्यात वरिष्ठ भूवैज्ञानिक यांच्या नियंत्रणाखाली आहेत.

राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन :-

राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनची कार्ये व जबाबदारी :-

- १) ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता क्षेत्राच्या कार्यप्रणाली विषयक (Software Aspects) बाबी हाताळणे.
- २) शासनाच्या पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग (खुद्द), महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा आणि जिल्हा परिषद यामधील दुवा म्हणून काम करणे.
- ३) पंचायत राज संस्था आणि ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती यांना जल सुरक्षा योजना तयार करणे, जल सुरक्षा योजनेवर आधारीत ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांची अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्तीकरिता सहाय्य करणे.
- ४) मनुष्यबळ विकास व माहिती शिक्षण व संवाद यामधील कामे हाती घेणे.
- ५) पाणी पुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमाचे मुल्यमापन व परिणाम निर्धारण अभ्यास करणे, संशोधन व विकास यामधील कामे हाती घेणे व त्यातील निष्कर्षांच्या आधारे विविध कार्यक्रमात सुधारणा करण्यासाठी ते शासनास सादर करणे.
- ६) पाणी गुणवत्ता सनियंत्रण व सर्वेक्षण आणि इतर बाबीकरिता एमआयएस व संगणकीकरण, GIS Mapping आणि Online सनियंत्रण पद्धती विकसित करणे.
- ७) जल जीवन मिशन व स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) इत्यादीचे भौतिक व आर्थिक सनियंत्रण करणे, आढावा घेणे.

- ८) जिल्हा पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशन आणि संसाधन केंद्रे यामधील सल्लागार व कर्मचारी यांच्या कामकाजाचे सनियंत्रण व समन्वय करणे.
- ९) जल जीवन मिशन व स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) इत्यादीच्या संदर्भात महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा व जिल्हा परिषद यांच्याशी समन्वय साधणे.
- १०) केंद्र व राज्य शासन यांच्याकडून वेळोवेळी प्राप्त होणाऱ्या निर्देशांचे पालन करणे.

विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या महत्वाच्या योजना :-

(१) अटल भूजल योजना :-

भुजलाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी जागतिक बँक सहाय्यतीत अटल भूजल योजनेची (अटल जल) अंमलबजावणी भारत सरकार मार्फत करण्यात येत आहे. देशाच्या सात राज्यांमध्ये अटल भूजल योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी निधी आणि नेतृत्व केंद्र शासनाचा जल शक्ती मंत्रालय, जल संसाधन, नदी विकास और गंगा संरक्षण तसेच पेयजल व स्वच्छता विभाग, (DoWR, RD&GR) करत आहे. प्रत्येक सहभागी राज्यात केंद्रीय भूजल मंडळाने (सीजीडब्ल्यूबी) परीभाषित केल्यानुसार, अति-शोषित, शोषित आणि अंशतः शोषित पाणलोट क्षेत्रावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. अटल भूजल योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात रुपये १८८.२६ कोटी अनुदान व रुपये ७३७.५१ कोटी कार्यकामाच्या उद्दीष्टपुर्तीस बांधलेल्या निकषानुसार प्रोत्साहन अर्थसहाय्य म्हणून तरतुद केली आहे.

या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र राज्यातील १३ जिल्ह्यातील, ३८ तालुक्यातील, ७३ पाणलोट क्षेत्रातील, १३३९ ग्राम पंचायत मधील १४४३ गावांची निवड करण्यात आली आहे. राज्यातील अटल भूजल योजनेच्या अंमलबजावणीकरीता भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेची (GSDA) प्रकल्प अंमलबजावणी एजन्सी (पीआयए) म्हणून निवड केलेली आहे. या योजनेचा कालावधी हा दिनांक ०१.०४.२०२० ते दिनांक ३१.०३.२०२५ पर्यंत म्हणजे ५ वर्ष आहे. सदर योजनेस मार्च, २०२६ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली आहे.

(२) सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांच्या नोंदीबाबत:-

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागामार्फत Geo-tagging करण्यात आलेल्या सार्वजनिक पाणी पुरवठा योजना व उपांगे तसेच, सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत यांची तालुकानिहाय संख्यात्मक माहिती केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावर (IMIS) अद्यावत करणे, गावातील विविध योजनांतर्गत नव्याने कार्यान्वित सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांची व कायमस्वरूपी बंद स्रोतांची पंचायत समिती स्तरावरून प्राप्त माहिती केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावर (IMIS) अद्यावत करणे, सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत व पाणीपुरवठा योजनांची उपांगे Geo-tagging करणे व त्याची माहिती केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावर (IMIS) अद्यावत करणे, कार्यकारी अभियंता (ग्रामीण पाणी पुरवठा), जिल्हा परिषद यांना सोपविण्याबाबतच्या सूचना शासनाच्या दि.२०/०७/२०२२ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

(३) पाणी गुणवत्ता व सनियंत्रण:-

जल जीवन मिशन अंतर्गत केंद्र शासनाच्या WQMS मार्गदर्शकसचनेनुसार पाणी गुणवत्ता तपासणी करीता भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा. पुणे यांच्या अधिनस्त राज्यात ६ विभागीय, २८ जिल्हास्तरीय व

१४४ उपविभागीय प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत. त्यापैकी राज्यातील ६ विभागीय व २८ जिल्हास्तरीय प्रयोगशाळांचे रासायनिक घटक तपासणीसाठी NABL अधिस्वीकृतीकरण (Accreditation) करण्यात आले असून, १४४ उपविभागीय प्रयोगशाळांपैकी १४३ प्रयोगशाळांचे रासायनिक घटक तपासणीसाठी NABL प्रमाणीकरण (Recognition) झाले असून, उर्वरीत प्रयोगशाळांचे रासायनिक घटक तपासणीसाठी NABL प्रमाणीकरण (Recognition) करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. सदर प्रयोगशाळांकडून पाण्याची वर्षातून एकदा रासायनिक तपासणी व दोनदा जैविक तपासणी करण्यात येते.

ग्रामपंचायत स्तरावर पाणी गुणवत्ता तपासणीकरीता जैविक FTK-H₂S vials चा वापर, खरेदी व वितरणाबाबत शासन निर्णय, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, क्र. डब्ल्यूक्यूएम २०१९/प्र.क्र.८५/पापु-१२, दि.०२.०२.२०२२ अन्वये कार्यपद्धती निश्चित करण्यात आली असून, केंद्र शासनाच्या WQMS मार्गदर्शिकेनुसार शाळा, अंगणवाडी व घरगुती नळजोडणी च्या स्रोतातून पाणी नमुने तपासणी, ग्रामपातळीवर स्वच्छ व शुध्द पाण्याचा पुरवठा सुनिश्चित करण्याकरिता ग्रामपंचायतीमधील पाण्याच्या नोंदणीकृत पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोताथी/वितरण बिंदुंच्या पाणी नमुन्यांची गावातील प्रशिक्षित महिला स्वयंसेवकांमार्फत प्रत्येक महिन्यातून एकदा जैविक क्षेत्रीय तपासणी संचाच्या (Field Test Kits) मदतीने तपासणी करणे, पिण्याच्या पाण्याचा नमुना अयोग्य आल्यास संबंधित ग्रामपंचायतीमार्फत समस्या निवारण्यासंबंधी तात्काळ कार्यवाही करण्याच्या सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

(४) सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या संनियंत्रणाखालील पाणी गुणवत्ता तपासणी प्रयोगशाळा पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाच्या संनियंत्रणाखाली घेणेबाबत:-

पाणी गुणवत्ता संनियंत्रण व सर्वेक्षण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यातील आरोग्य विभागाकडून भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणांकडे १३८ उपविभागीय प्रयोगशाळा हस्तांतरित झालेल्या आहेत. तसेच नव्याने १० उपविभागीय प्रयोगशाळाकरीता मंजुरी प्राप्त झालेली असून, प्रयोगशाळास्थापन करण्याची कार्यवाही प्रगतीपथावर आहे. यापैकी ६ (अक्कलकोट, कूर्दुवाडी, सेनगाव, नवेगाव बांध, तिरोडा व आमगाव या) प्रयोगशाळांची स्थापना झालेली आहे. तसेच, पुणे येथे राज्यस्तरीय प्रयोगशाळा स्थापनेची कार्यवाही सुरु आहे. तसेच ६ विभागीय, २८ जिल्हा व १४८ उपविभागीय अशा एकूण १८२ प्रयोगशाळा मंजूर असून, १७८ प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत

(५) स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) :-

i) स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२

केंद्र शासनाने जुलै, २०२० मध्ये स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ च्या मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. संपूर्ण ग्रामीण स्वच्छता व स्वच्छता शाश्वत टिकविण्याच्या अनुषंगाने, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत ग्रामीण भागातील सार्वजनिक शौचालय बांधकाम, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, गोबरधन, मैला गाळ व्यवस्थापन, प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन या बाबींचे नियोजन करण्यात येत आहे. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण), टप्पा-२ अंतर्गत करावयाची प्रक्रिया, निकष याबाबत दिशादर्शक मार्गदर्शक सूचनांमध्ये करण्यात आले आहे.

राज्य मंत्रीमंडळाच्या दिनांक २८/०७/२०२१ च्या बैठकीत राज्यात केंद्र पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण), टप्पा-२ ही योजना आर्थिक वर्ष २०२०-२१ ते २०२४-२५ पर्यंत राबविण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. त्यानुषंगाने स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण), टप्पा-२ च्या अंमलबजावणीबाबत, पाणी पुरवठा व

स्वच्छता विभागाच्या, दिनांक ११/१०/२०२१ च्या शासन निर्णयान्वये मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाच्या दिनांक १२/४/२०२२ च्या शासन निर्णयान्वये स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा २ अंतर्गत सार्वजनिक शौचालय बांधकामाबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत. पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागाच्या दिनांक १८/१०/२०२१, २६/११/२०२१ व २/१२/२०२१ च्या शासन निर्णयान्वये तसेच, दिनांक ४/११/२०२२ च्या शासन शुध्दीपत्रकान्वये, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा २ अंतर्गत राज्याच्या ग्रामीण भागातील घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत. पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागाच्या दिनांक २९/१०/ २०२१ च्या शासन निर्णयान्वये स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा २ अंतर्गत गावे हागणदारीमुक्त अधिक (ODF +) म्हणून जाहीर करण्यासाठी व पडताळणी करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत खालील मुख्य घटकांना केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार पुढील प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय आहे :-

घटक		अनुदानाची रक्कम	
१.दारिद्र्य रेषेखालील सर्व कुटुंबे व दारिद्र्यरेषेवरील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, लघु शेतकरी,सिमान्त शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, शारीरिकदृष्ट्या अपंग आणि महिला कुटुंब प्रमुख यांनी, वैयक्तिक स्वच्छतागृह बांधून वापर सुरु केल्यास,		पात्र लाभार्थी कुटुंबाला रु. १२,०००/-	
२.घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन	ग्राम पातळीवर यापैकी ३०% रक्कम ग्रामपंचायतीने १५ व्या वित्तआयोगाकडून मिळालेल्या अनुदानातून खर्च करणे	५००० पर्यंत लोकसंख्येच्या गावात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रतिव्यक्ती रु. ६०/- व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु . २८०/-	
		५००० पेक्षा अधिक लोकसंख्येच्या गावात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रतिव्यक्ती रु.४५/- व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी प्रतिव्यक्ती रु.६६०/-	
	जिल्हा पातळीवर	प्लॅस्टीक कचरा व्यवस्थापन युनिट करिता (प्रत्येक तालुक्यामध्ये १)	रु.१६.०० लक्षपर्यंत
		मैला व्यवस्थापन	प्रतिव्यक्ती रु.२३०/- पर्यंत
		गोबरधन प्रकल्प (फक्त जिल्हा स्तरावर १)	रु. ५०.०० लक्षपर्यंत (प्रति जिल्हा)

३. सामुदायिक स्वच्छता संकुल	रु. ३.०० लक्ष यापैकी ३० टक्के रक्कम ग्रामपंचायतीने १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळालेल्या अनुदानातून खर्च करणे आवश्यक
४. माहिती, शिक्षण व संवाद तसेच मनुष्यबळ विकास	एकूण खर्चाच्या ३ टक्के
५. प्रशासकीय खर्च	एकूण खर्चाच्या १ टक्के
६. फिरता निधी	प्रकल्प खर्चाच्या ५ टक्के मात्र प्रति जिल्हा जास्तीत जास्त रु. १.५० कोटी
७. फ्लेक्सीफंड	स्थानिक पातळीवरील गरजा भागविण्यासाठी राज्य स्तरावर नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान विकासासाठी केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार फ्लेक्सी फंड वापरता येईल.

नाली बांधकामासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ या अभियानांतर्गत खर्चासाठी निधी अनुज्ञेय नसून, १५ व्या वित्त आयोगाचा तसेच मनरेगा मधून प्राप्त निधी वापरावयाचा आहे. तसेच अन्य राज्यस्तरीय/केंद्राच्या योजनांमधून मिळणारा निधी, खासदार/आमदार, सीएसआर निधी, इ. मार्गाने मिळणाऱ्या निधीतून अधिक अनुदान देण्याची मुभा राज्य शासनाला असेल.

ii) संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान

ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूळ उद्देश ग्रामीण जनतेच्या आरोग्यमानाचा दर्जा उंचावण्याचा आहे. स्वच्छतेच्या सवयी अंगिकारून ग्रामीण भागातील जनतेचे आरोग्यमान, जीवनस्तर उंचावण्यासाठी शासनाकडून राबविण्यात येणा-या अभियान/कार्यक्रमामध्ये निर्माण होणाऱ्या स्वच्छतेसंबंधी मत्ता, गावांमध्ये तयार होणाऱ्या स्वच्छतेच्या नव्या सुविधा, नागरिकांचे स्वच्छतेबाबतीत होणारे मत परिवर्तन व गावांगावांतून सुरु असलेल्या स्वच्छतेच्या चळवळीत ग्रामीण भागातील सर्व नागरीक व ग्रामस्थांचा सक्रिय व सातत्यपूर्ण सहभाग घेवून, त्यांच्या वेगवेगळ्या ग्रामपंचायती, तालुके व जिल्ह्यांत स्वच्छतेच्या विविध पैलूंतील प्रगतीबाबत एक सर्वसमावेशक स्पर्धा राबवून व त्या माध्यमातून ग्रामस्थांना प्रोत्साहित करून, या कार्यक्रमाचे आपलेपणा व महत्त्व पटवून देण्याकरिता सन २०००-०१ पासून संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान राबविण्यात येत आहे. तसेच सन २००२-०३ पासून स्वच्छतेशी व ग्रामविकासाशी निगडीत एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात भरीव काम करणा-या ग्रामपंचायतींना तालुका, जिल्हा, विभाग व राज्यस्तरावर विशेष बक्षिसे देण्याचा उपक्रमही सुरु करण्यात आला आहे.

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान राबविण्यात सुटसुटीतपणा, अधिक सोपेपणा, पारदर्शकता व या अभियानाची व्याप्ती वाढवून महाराष्ट्र राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींनी सहभाग घेण्याच्या अनुषंगाने संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियाना संदर्भात शासन स्तरावरून पूर्वी निर्गमित करण्यात आलेले शासन निर्णय अधिक्रमित करून नवीन दिनांक २५/४/२०१८ च्या शासन निर्णयान्वये तसेच, त्यानंतर दिनांक २३/७/२०१९ व दिनांक २५/११/२०२१ च्या शासन निर्णयान्वये सुधारीत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

त्यानुसार सन २०२०-२१-२२ मधील जिल्हा परिषद गटस्तर स्पर्धा पूर्ण होऊन निकाल जाहीर करण्यात आले आहेत. तसेच, सन २०१८-१९ व २०१९-२० मधील राज्यस्तर स्पर्धा तपासणी पूर्ण झाली आहे.

संपूर्ण ग्रामीण स्वच्छता शाश्वत टिकविण्याच्या अनुषंगाने स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत, ग्रामीण भागातील सार्वजनिक शौचालय संकुलाचे बांधकाम, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, गोबरधन, मैला गाळ व्यवस्थापन, प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन अशा प्रकारे राज्यामध्ये सुरु असणारी ही सर्व कामे पूर्ण करून, राज्यास हागणदारी मुक्त अधिक (ODF PLUS) म्हणून घोषित करावयाचे आहे. या सर्व कामांना गतिमान करण्यासाठी, ग्रामस्थांनी व अधिकाऱ्यांनी या कामात दिलेल्या सहभागाला प्रोत्साहित करण्यासाठी, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानातील स्पर्धेत यथोचित बदल करून, सन २०२२-२३ व त्यापुढील अभियाना करीता दिनांक ७/११/२०२२ च्या शासन निर्णयान्वये नव्याने एकत्रित सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

(६) जल जीवन मिशन :-

सन २०१९ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून जल जीवन मिशनची सुरवात करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाच्या जल जीवन मिशनच्या कार्यरत मार्गदर्शक सूचनांनुसार, सन २०२४ पर्यंत राज्यातील ग्रामीण भागातील प्रत्येक घरात वैयक्तिक नळ जोडणीद्वारे कमीत कमी ५५ लिटर प्रति माणसी, प्रति दिन गुणवत्तापूर्ण पाणी पुरवठा करणे हे जल जीवन मिशनचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

जल जीवन मिशनच्या राज्यात अंमलबजावणीकरीता राज्यस्तरावर राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन, जिल्हास्तर पाणी व स्वच्छता मिशन कार्यान्वयन यंत्रणा आहे. ग्राम पातळीवर जल जीवन मिशन अंतर्गत कार्यक्रमाचे नियोजन, अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्ती यंत्रणा म्हणून ग्रामीण पाणी व स्वच्छता समिती काम करेल. जल जीवन मिशन अंतर्गत घ्यावयाच्या योजनांच्या आराखड्यांना जिल्हा पाणी व स्वच्छता मिशनने मान्यता दिल्यानंतर सदर आराखड्यास मा. पालकमंत्री यांचे अध्यक्षतेखालील जिल्हास्तरीय समितीने मान्यता देणे आवश्यक आहे. या आराखड्यांना राज्यस्तरावर मा.मंत्री (पाणी पुरवठा व स्वच्छता) यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीची मान्यता घेण्यात येते. राज्यातील ग्रामीण भागात या मिशन अंतर्गत एकुण १.४२ कोटी कुटुंबांना लाभ देण्याचे लक्ष्य आहे.

(७) जागतिक बँक अर्थसहाय्यित जलविज्ञान प्रकल्प

जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने केंद्र शासनामार्फत जलविज्ञान प्रकल्प राबविण्यात येत असून, या प्रकल्पांतर्गत राज्यात भूजलाच्या बाबतीत भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेमार्फत विविध विकास कामे हाती घेण्यात आलेली आहेत. या जलविज्ञान प्रकल्पाचा विस्तार राष्ट्रीय पातळीवर करण्यात आला असून, आता हा प्रकल्प राष्ट्रीय जलविज्ञान प्रकल्प या नावाने राबविण्यात येत आहे.

राष्ट्रीय जलविज्ञान प्रकल्पांतर्गत प्राप्त होणारा निधी सन २०१६-२०१७ ते सन २०२३-२०२४ असा ८ वर्षासाठी १००% अनुदान स्वरूपात असून, केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी घटकनिहाय रुपये ३६.०० कोटी एवढा निधी मांजूर केला आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार महाराष्ट्र राज्याचा भूजल प्रकल्प कृती आराखडा रु.३६.०० कोटीवरून रु.२७.०० कोटी इतका करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय जलविज्ञान प्रकल्पांतर्गत जलशास्त्रीय माहिती प्रणाली, पूर नियंत्रणासाठी निर्णय

सहाय्य प्रणाली, जलसंपत्तीचे संवर्धन या प्रकारची कामे हाती घ्यावयाची असून, जादा खोलीच्या विंधण छिद्र किंवा कूपनलिकांची दुरुस्ती किंवा पुनरुज्जीवन करणे, व्हिडीओ कॉन्फरन्स साठी साहित्य घेणे, यंत्रणेतील अधिकार्यांना जलविज्ञान प्रकल्पासाठी उपयुक्त प्रशिक्षण देणे, भूजलविषयी जनजागृती मोहिम राबविणे या बाबी शिघ्र गतीने राबविण्यासाठी भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेने सादर केलेल्या कृती आराखड्यास सुधारित प्रशासकीय मान्यता पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागा, शासन निर्णय दिनांक १० नोव्हेंबर, २०२० अन्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

(८) महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ नुसार सेवा पुरविणे :-

राज्यातील पात्र व्यक्तींना/संस्थांना पारदर्शक, कार्यक्षम व समयोचित लोकसेवा देण्याकरिता महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ पारित करण्यात आला असून त्यातील तरतुदीनुसार पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणामार्फत खालीलप्रमाणे एकुण १६ सेवा अधिसूचित करण्यात आल्या आहेत.

अ.क्र.	लोकसेवेचे नाव	सेवा पुरविण्यासाठीचा कालावधी (कामाचे दिवस)	निर्देशित अधिकारी	प्रथम अपिल अधिकारी	द्वितीय अपिल अधिकारी
१	मजीप्रामार्फत चालविण्यात येत असलेल्या पाणी पुरवठा केंद्रांतर्गत ग्राहकांना नळ जोडणी देणे.	३० दिवस सर्व कागदपत्रांच्या पूर्ततेसह परिपूर्ण अर्ज सादर केल्यानंतर	संबंधित कार्यकारी अभियंता	अधिक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
२	पाणी बीलासंबंधी तक्रारीचे निवारण करणे	३० दिवस	संबंधित कार्यकारी अभियंता	अधिक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता

तसेच पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेमार्फत एकुण दोन सेवा अधिसूचित करण्यात आल्या आहेत.

अ.क्र.	लोकसेवेचे नाव	सेवा पुरविण्यासाठीचा कालावधी (कामाचे दिवस)	निर्देशित अधिकारी	प्रथम अपिल अधिकारी	द्वितीय अपिल अधिकारी
१	विंधन विहिर/विहिर स्थळ सर्वेक्षण (भुजलीय आणि भूभौतिक)	३० दिवस	कनिष्ठ भूवैज्ञानिक/सहायक भूवैज्ञानिक (वरिष्ठ भूवैज्ञानिक जिल्हा कार्यालयातील)	जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक	विभागीय उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा.

२	पाणी नमुन्याचे रासायनिक व जैविक पृथःकरण	३० दिवस	उप संचालक कार्यालयाकरीता उपसंचालक कार्यालयातील रसायनी	उपसंचालक कार्यालयातील वरिष्ठ भूवैज्ञानिक	विभागीय उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा.
			जिल्हा कार्यालयाकरीता- जिल्हा कार्यालयातील सनियंत्रण अधिकारी/ जिल्हा कार्यालयातील रसायनी	जिल्हा कार्यालयातील वरिष्ठ भूवैज्ञानिक	विभागीय उपसंचालक
३	नवीन नळ जोडणी	१५ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
४	मालकी हक्कात बदल करणे	७ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
५	नळ जोडणी आकारामध्ये बदल करणे	१५ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
६	तात्पुरते/कायम स्वरूपी नळ जोडणी खंडित करणे	७ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
७	पुनः जोडणी करणे	१५ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
८	वापरामध्ये बदल करणे	१५ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
९	पाणी देयक तयार करणे	३ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१०	प्लंबर परवाना	१५ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
११	प्लंबर परवाना नूतनीकरण करणे	१५ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१२	थकबाकी	३ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक	मुख्य अभियंता

	नसल्याचा दाखला			अभियंता	
१३	नादुरुस्त मीटर तक्रार करणे	७ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१४	अनधिकृत नळजोडणी तक्रार	७ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१५	पाण्याची दबाव क्षमता तक्रार	३ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१६	पाण्याची गुणवत्ता तक्रार	३ दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१७	पाणी बिलासंबंधी तक्रारीचे निवारण करणे	३० दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
१८	नळ जोडणी स्थलांतरित करणे	३० दिवस	कार्यकारी अभियंता	अधीक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता

(९) पाणी टंचाई निवारणार्थ करावयाच्या उपाययोजना :-

महाराष्ट्र भूजल (विकास व व्यवस्थापन) अधिनियम, २००९ मधील कलम २५ व २६ च्या तरतुदीनुसार संबंधित जिल्ह्याचे प्राधिकरण पावसाळ्याच्या कालावधीत किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या सल्ल्यानुसार किंवा पावसाचे प्रमाण व स्वरूप आणि पाणलोट क्षेत्रातील पाण्याच्या पातळीची माहिती किंवा अन्य कोणतीही संबंधित बाब लक्षात घेऊन एका वेळी एक जल वर्षापेक्षा अधिक नाही अशा कालावधीकरिता अशा क्षेत्रास पाणी टंचाई घोषित करता येते. अशा ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी विहित उपाययोजना राबविण्यात येतात.

राज्यातील ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाई निवारणार्थ या विभागाच्या दिनांक ३.२.१९९९ च्या शासन निर्णयान्वये स्थायी आदेशाद्वारे सविस्तर मार्गदर्शक सूचना देण्यात आलेल्या आहेत. तसेच यामध्ये शासन निर्णय क्रमांक टंचाई २०२५/प्र.क्र.३९/पापु-१४ दिनांक २४.०४.२०२५ अन्वये स्रोत बळकटीकरण करण्याच्या उपाययोजनेचा समावेश करण्यात आला आहे.

टंचाई निवारणाकरिता खालील अनुज्ञेय उपाययोजनांपैकी योग्य त्या उपाययोजना राबविण्यात येतात.

- १) विहिर खोल करणे/विहिरीतील गाळ काढणे.
- २) खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण करणे.
- ३) टँकर / बैलगाडीद्वारे पाणी पुरवठा करणे.
- ४) नळ योजनांची विशेष दुरुस्ती करणे.

- ५) विंघण विहिरींची विशेष दुरुस्ती करणे.
- ६) विंघण विहिरी घेणे.
- ७) तात्पुरत्या पूरक नळ योजना घेणे.
- ८) बुडक्या घेणे /धरणामध्ये अथवा तलावामध्ये चर खणणे.
- ९) प्रगतीपथावरील नळ पाणी पुरवठा योजना पुर्ण करणे.
- १०) नळ पाणी पुरवठा योजनेच्या स्रोताजवळ स्रोत बळकटीकरण करणे.

तथापि शासन निर्णय क्रमांक टंचाई २०२२/ प्र.क्र.३८/पापु-१४ दिनांक २०.०४.२०२२ अन्वये राज्यात टंचाई परिस्थितीत टँकरचे अधिकार उपविभागीय अधिकारी तथा उपविभागीय दंडाधिकारी यांना प्रदान करण्यात आले आहे.